

179166

İSLÂM AHLÂKİ VE SEVGİ

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	179166
Tas. No:	207.92 KUT.D

ERÜ

İslâm Ahlâkı ve Sevgi

2006 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri

Yayın No: 382

Sempozyumlar ve Paneller Serisi: 40

© Bütün Hakları Türkiye Diyanet Vakfı'na aittir

1. Baskı, Kasım 2007, Ankara, 1.000 adet

ISBN 978-975-389-506-4

07.06.Y.0005.382

Redaksiyon : Dr. Mehmet BULUT

Kapak ve İç Tasarım: TN İletişim

Uygulama: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Kurulu'nun
13.02.2007/5-2 sayılı kararıyla uygun görülmüş ve
Mütevelli Heyeti'nin 02.05.2007/1237-21/d
sayılı kararıyla basılmıştır.

Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi'nin dizgi,
fotomekanik, ofset ve cilt tesislerinde hazırlanıp basılmıştır.

TÜRKİYE DİYANET VAKFI

Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi

OSTİM Örnek Sanayi Sitesi

1. Cadde 358. Sokak No: 11 06370 Yenimahalle / Ankara

Tel: 0312. 354 91 31 (pbx) Faks: 354 91 32

e-posta: tdvyayin@diyanetvakfi.org.tr

Ahlâk Kavramının Analizi

Prof. Dr. Recep KILIÇ*

“Ahlâk Kavramının Analizi” başlıklı bu bildiriye, sırasıyla aşağıdaki başlıklar üzerinde durulacaktır: ‘Kavram Olarak Ahlâk’, ‘Ahlâkın Örf, Âdet ve Uylaşım Gibi Terimlerle İlişkisi’, ‘Ahlâk Teriminin Kullanılışı’, ‘Ahlâk Sahasının Mâhiyeti’, ‘Ahlâka Olan İhtiyaç’, ‘Ahlâki Değerlendirmede Ölçüt Meselesi’ ve ‘Ahlâkın Diğer Disiplinlerle İlişkisi’.

1. Kavram Olarak Ahlâk

Ahlâk kelimesi Arapça ‘hulk’ (veya ‘huluk’) kelimesinin çoğulu olup Türkçe’de tekil olarak kullanılır. “Hulk; din, tabiat, huy ve karakter gibi anlamlara gelir.” (İbn Manzur, s. 86)

Batı dillerinde ahlâk karşılığında kullanılan *ethics* ve *moral* kelimeleri, Yunanca ve Latince’den türetilmiş iki kelimedir. ‘*Ethics*’, Yunanca ‘ethos’dan; ‘*Moral*’, “Latince ‘*moralis*’ kelimesinden türetilmiştir. Her iki kelime de, bir sosyal grubu diğerlerinden ayırt eden örf, âdet, töre, alışkanlık ve karakter anlamlarına gelir. Gündelik kullanımda ‘*moral*’ terimi ile ‘*ethics*’ terimi özdeş kabul edilip iradî faaliyet ile ilgili bir anlam taşısa da (D’arcy, 1895: XXII) bu iki kavramın anlamları arasında bir ayırımın olduğunu savunanlar vardır. Buna göre davranış; bir olgu olarak görüldüğü zaman ‘*moral*’ kavramı ile, kendisine bir değer yüklenildiğinde ‘*ethics*’ kavramı ile ifade edilir. Bir başka ifadeyle ‘mo-

* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

ral', somut ahlâkî olayların tahlili için; 'ethics' ise iyi, kötü, yükümlülük vb. kavramların incelenmesi için kullanılır (Encyclopedia of the Social Science, V: 602; Kılıhoğlu, 1988: 135).

İslâm düşüncesinde ahlâk kelimesi, nefsin bir *melekesi* veya *hâli* olarak görülmüştür. Ahlâkî "meleke" olarak tanımlayan Gazzâlî, kelimenin açıklamasını şöyle yapar: "Ahlâk, nefiste yerleşmiş bulunan bir melekedir ki, ondan fikrî bir zorlamaya lüzum kalmaksızın fiiller kolayca ortaya çıkar." (Gazzâlî, 49) Ahlâkî *hâl* olarak gören İbn Miskeveyh de kavramı, "nefsin bir hâlidir ki, bu hâl nefsi, düşünüp taşınmadan fiillerini yapmaya sevk eder." (Çağrı, 1982: 38) şeklinde tanımlar. Osmanlı düşünce geleneği içinde de ahlâk, huy manasına gelen "hulk"un çoğulu olarak görülmüş ve hulk, "nefs-i natıka'nın bir kuvve-i rasihasıdır ki, insanların bütün fiil ve amellerinin çıktığı yer" olarak tanımlanmıştır; kuvve-i rasiha ise "*meleke* dediğimiz keyfiyyat-ı nefsanîye" (Seyyidi, 7) şeklinde tarif edilmiştir.

Kelime olarak; din, huy, hal ve hareket tarzı gibi anlamlara gelen ahlâk; İslâm düşüncesinde, nefsin bir melekesi veya hâli sayılmak suretiyle, insanın karakter yapısını anlatmak için kullanılmıştır. İnsanın düşünce ve niyetleri ile davranışlarını şekillendiren, sahip olduğu bu karakter yapısıdır. Ahlâkî davranış ile karakter çoğu kez aynı anlama gelir. "Bir davranışın ahlâkî olup olmadığı hakkında verilen bir hüküm, aynı zamanda o davranışta bulunan insanın karakteri hakkında verilmiş bir hüküm demektir." (Muslehuddin, 47) Buna göre, cömertlik nefsinin melekesi ya da karakterinin bir cüzü olmadığı halde herhangi bir korku, ümit, riya veya utanma gibi bazı iç ve dış tesirlerle çevresindekilere ikramda bulunan kimsenin bu durumu cömertlikle izah edilemez; çünkü o, çevresindekilere *fikrî bir zorlama neticesinde*, istemeye istemeye ikramda bulunmuştur.

İnsanın korktuğu zaman benzi sararır, utandığı vakit yüzü kızarır. Bu gibi irade dışı ve gelip geçici durumların meleke ile, dolayısıyla ahlâk ile ilgisi yoktur. Bu tür psikolojik olaylar ile, nefes almak, kalbin çalışması, ani ışıktan gözün kamaşması gibi biyolojik olaylar "iyi" veya "kötü" gibi ahlâkî değerlendirmelere konu olmaz. Çünkü bir davranış veya durumun "ahlâkî" değerlendirmeye konu olmasının öncelikli şartı, iradî olarak yapılmış olmasıdır. Bundan dolayı ahlâk, "fertlerin iradî hareketleriyle ilgilenen bir alan" (de Burgh, 5; Kandemir, 25-26) olarak da tarif edilir.

Türkçe'de zaman zaman ahlâk kavramı yerine kullanılan "edeb" kelimesi, "davet, incelik ve kibarlık" gibi anlamlara gelir. Bu kelime zaman içinde, "bir şey hakkında bilgi"; te'dib ise, "birini bir konuda bilgilendirip eğitime" anlamında kullanılmaya başlanmıştır. "Beni rabbim eğitti (eddebenî) ve eğitimimi

(te'dîbî) en iyi şekilde yaptı” anlamındaki hadis, bu kullanımın uygun bir örneğidir. VIII. yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanan edep kitaplarında bu terimin, iyi bir eğitimle kazanılmış karakter disiplini, takdire değer hareketler, toplum içinde çeşitli kesimlerin birbirlerine karşı takınmaları gereken ve daha sonra “âdâb-ı muâşeret” denilecek olan medenî ve ahlâkî davranış tarzları ve bu hususlarda gerekli olan pratik bilgiler hakkında kullanıldığı görülür. (Çağrıncı, 1994: 413-14). Ahlâk kavramının hem “güzel ahlâk” hem de “kötü ahlâk” şeklindeki kullanımı göz önünde bulundurulursa, edeb kavramının ahlâkın “güzel ahlâk” terimi ile temsil edilen kısmına tekabül ettiği söylenebilir.

2. Ahlâk'ın Örf, Âdet ve Gelenek Gibi Terimlerle İlişkisi

Çoğu zaman bir davranışın ahlâkın mı, örf âdetin mi yoksa gelenek, görenek ve uyuşmanın mı konusu olduğuna kolayca karar verilemez. Bu sebeple ahlâk ile yakın anlamlara sahip olan sözünü ettiğimiz kavramlar arasında ne gibi benzerlik ve farklılıkların olduğunu incelemek önem arz eder. *Örf ve âdet* kelimesi, daha çok gelenek tarafından taşınan ve grup içinde yerleşmiş bulunan davranış örnekleri için kullanılır. *Uyuşum*, belirli bir davranış tarzının mükemmel kabul edildiği konusunda sözlü veya sözsüz belli oranda bir anlaşmanın olduğunu ima eder. *Gelenek*, örf ve âdetin tarihsel arka planına vurgu yapar. Gelenek ile örf ve âdet arasındaki fark, objektif değil subjektiftir; çünkü tarih açısından geçmiş zamanlarda yaşamış uzak bir kültüre uzanmayan örf ve âdet yok gibidir. Davranışın doğruluk ya da yanlışlığı hakkında kuvvetli bir duygu çağrıştıran örf ve âdetler için en uygun terim *töre* terimidir. Bir halkın töresi, onun formüle edilmemiş faaliyet halinde gözüken ahlâkıdır (Encyclopedia of the Social Science, III: 658). Bu kavramlarla işaret edilen kurallar ile hukuk ve ahlâk kurallarının ayırt edilmeleri kolay değildir. Ancak örf, âdet, gelenek, görenek ve uyuşmalar; hukuk kuralları ve ahlâkî buyruklardan; a) gerçekleştirilmelerine karşı hissedilen yükümlülüğün derecesi ile, b) onları ihlal etmenin uyardığı duygunun türü ile, c) uygulanan müeyyidenin şekli ile, d) etki alanlarının genelliği veya etkiledikleri kişilerin sınırı ile, e) süreklilik dereceleri ile, ayırt edilebilirler.. (Encyclopedia of the Social Science, III-IV: 351-52)

Akseki, ahlâk ile adetler arasındaki ayrımı şu şekilde ortaya koyar: “Ahlâk kuralları bütün insanları kapsar; milliyet, kavmiyet, mezhep ile değişmez, oysa adetler böyle değildir. Bunun içindir ki, milletler ve kavimlerin birbirine uymayan, bir kavmin iyi kabul edip de diğerlerine göre kötü görülen halleri adetler kabilindedir. Bunların ahlâk ilmi ile alâka ve münasebetleri yoktur.” (Akseki, 8-9)

3. Ahlâk Teriminin Kullanılışı

Ahlâk terimi insan tabiatı hakkındaki kanaatleri, iyi ve arzu edilir şeyler hakkındaki değerlendirmeleri, yapılması ve yapılmaması gereken hususları belirleyen kuralları, bizi doğru veya yanlış bir hareket tarzını seçmeye sevkeden sebepleri kapsar (Nowell-Smith, 150). Bu durumda ahlâk, insanın karakter yapısı, yapıp etmeleri, bunlarla ilgili değerlendirmeleri ve davranışlarını düzenleyen genel kurallarla ilgili olur. Ahlâk teriminin; 1. Umumî bir hayat tarzını, 2. Bir grup davranış kuralını, 3. Davranış kuralları veya hayat tarzları üzerinde yapılan fikrî bir araştırmayı ifade etmek üzere üç farklı şekilde kullanımı vardır. “İslâm ahlâkı veya Hıristiyan ahlâkı” derken birinci tarzda; “meslek ahlâkı” veya “iş ahlâkı” derken ikinci tarzda kullanılır. Üçüncü tarzda kullanıldığında ahlâk, felsefenin bir kolunu, “*ahlâk felsefesi*”ni ifade eder (Abelson, 81-82).

Ahlâk terimi ile ilgili olarak Türkçe’de “ahlakî”, “ahlâklı”, “gayr-i ahlâkı”, “ahlâksız”, ve “ahlâk dışı” gibi kullanımlar bulunur. “*Ahlakî*” terimi, felsefi bir metinde kullanıldığında, ilk olarak, insanın değer hükümlerinde bulunabilme kapasitesine işaret eder. Bu anlamda *ahlakî* terimi, doğru veya iyi hakkında hüküm verme kabiliyeti olmayan kişiye delalet eden *ahlâk dışı veya ahlâk ile ilgisiz* gibi terimlere karşıt bir anlamda kullanılır. Mesela faaliyetlerinden sorumlu olmadığını ifade etmek üzere, deli bir insanın “ahlâk dışı” olduğuna hükmedilebilir. *Ahlâk dışılık, ahlâk ile ilgisizlik*, aynı zamanda, ahlâkî kararlar alma veya ahlakî konularda ayırım yapma yeteneğinden yoksun olan hayvanlar için de kullanılır. İkinci olarak “*ahlakî*” terimi, davranışları ahlakî standartlarla uyumlu olan bir kişiye delalet eder. Bu ikinci anlamında ahlakî terimi yerine “ahlâklı” terimi de kullanılır, *ahlâksız veya gayri ahlâkî* terimleri ile karşıt olur.” (Sahakian, 2)

a. Ahlâk Bilimi

Ahlâkın “iradî faaliyetin bilimi” şeklinde tanımlanması oldukça yaygındır. Bu tanım, “eğer faaliyet iradî ise, önceden tahmin edilemez olması ve bilimin sınırı dışında bulunması gerekmez mi?” sorusunu akla getirebilir. Bir başka ifadeyle, önceden tahmin edilemeyen olarak kalan “iradî faaliyet”in bilimi nasıl olabilir sorusu ortaya çıkar. Bu soruya cevap olmak üzere farklı bir bilim anlayışından hareket etmek mümkündür; olgularla değil de uygulamaya rehberlik eden kurallarla ilgilenen bilimler vardır. Meselâ mantık, akıl yürütme sanatının kuralları üzerinde durur. Bunun gibi ahlâk, davranış onaylayıp onaylamayacağımızı belirleyen kuralları temin eden bilim olarak değerlendirilebilir, ki kural belirleyen bu tür bilimlere, normatif bilimler denilir. Ahlâk da, normatif bir bilim dalıdır.

İslâm düşüncesinde ahlâk ilmi, “nazari” ve “ameli” olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. *Nazari ahlâk*, ahlâkî esaslarla, kanunlarla ilgili nazariyeleri, fikirleri içine alır; bugünkü kullanımıyla ahlâk felsefesine tekabül eder. Ameli ahlâk ise ahlâkî vazifelerin kısımlarını, türlerini ve vasıflarını bildirir. İslâm ahlâkçıları, nazari ahlâktan daha ziyade ameli ahlâka önem vermiş, ahlâk ile ilgili nazariyeler üzerinde durmaya lüzum görmemişlerdir. Genel olarak filozoflar da, ahlâk sistemlerinde biri teorik, öteki pratik olmak üzere iki kısım ayırırlar. Teorik ahlâk, ahlâka bir temel bulmak iddiasındadır; burada insanın hangi gayeler için yaşaması gerektiği, iyi ile kötünün, vazifenin ne olduğu gibi umumi problemlerle uğraşılır. Bu noktalar belli olduktan sonra, pratik ahlâka geçilir. Pratik ahlâk insanın ailesine, çevresine ve topluma karşı olan vazifelerini belirtmek iddiasındadır. Her filozof, pratik ahlâkında ileri sürdüğü kaidelerin, teorik ahlâkındaki prensiplerin zaruri birer sonucu olduğu kanaatindedir. Fakat durum filozofların sandıkları gibi olsaydı, teorik ahlâklarda görülen ayrılıkların pratik ahlâklarda da bulunması gerekirdi. Ahlâkta pratik, teoriden değil, belki de teori pratikten çıkmış olabilir. Çünkü her cemiyetin bir dini, bir dili olduğu gibi, bir ahlâkı da vardır. Bunun var olabilmesi için, filozofların gelip ahlâkı kurmalarına ihtiyaç yoktur. Fakat filozoflar, öteki insanlar gibi, cemiyette yaşayan ahlâk kaidelerini sadece kabul edecek yerde, buna bir temel bulmak istemişler, böylece teorik ahlâk sistemleri meydana gelmiştir (Eralp, 1943: 99-100).

b. Ahlâk Felsefesi

Ahlâk, her yanda yaşayışımızın içindedir. Ahlâkı bulmuş olan filozoflar değildir; daha felsefe yokken ahlâk vardı. “Ahlâk felsefesi, işte ahlâk dediğimiz bu olay üzerinde düşünmektir; ahlâk üzerinde felsefe yapmaktır.” (Heimsoeth, 14) Dolayısıyla ahlâk hadisesi üzerinde felsefi olarak düşünmeye, ahlâk felsefesi diyoruz. Ahlâk felsefesi ahlâkî fikirleri yaratmaz; o onları sadece açıklar ve akıl ölçüde değerlendirir. Bu açıdan ahlâkı üç devre ayırabiliriz: “1. Popüler ahlâk dönemi, 2. Şüpheli veya eleştirel dönem, 3. Felsefi dönem. Bu farklı aşamaların, milletin ve eşit seviyede bireyin zihninde birinin diğerini takip ettiği görülür.” (Grant, 1885: 75-76)

Felsefenin ahlâka yaklaşımı hususunda analitik felsefe geleneğine bağlı filozofların görüşleri farklılık arz eder. Eflatun, Aristo, Kant gibi sistem sahibi filozoflar, birer ahlâk teorisi geliştirerek ahlâkî olayları değerlendirmişler, ahlâkî iyi ve kötüyü tayin eden belirli prensipler koymuşlar; genel geçer ahlâk ilkeleri tespit edip bu ilkelerin doğruluğunu göstermek üzere aklî deliller geliştirmişlerdir. Oysa R. M. Hare, A. J. Ayer, Nowell-Smith gibi analitik filozoflarca ahlâk filozofunun görevi, “ahlâk terimlerini sadece analiz etmeye” (Findlay, 1961: 23-24)

indirgenmiştir. Bu anlayışa göre, ahlâk filozofu herhangi bir değer hükmünde bulunamaz. Yapacağı şey sadece, ‘doğru-yanlış, iyi-kötü gibi ahlâk terimleri ne ifade eder’; ‘ahlâkî hükümlerin mâhiyeti nedir; onları diğer hükümlerden ayıran özellikler nelerdir’ gibi mantıkî, epistemolojik veya semantik türden sorular sormak ve bu soruların cevaplarını aramaktır. Bu sebepten geleneksel kural koyucu, normatif ahlâk teorilerinden bu anlayışı ayırmak üzere, analitik ahlâk teorisi (meta-ethics) ifadesi kullanılmaya başlanmıştır (Kılıç, 1992: 3-5). İsimlendirme konusunda filozoflar arasında ittifak yoktur. Analitik ahlâka, eleştirel ahlâk, teorik ahlâk, ahlâk epistemolojisi, ahlâk mantığı veya sadece ethics diyenler de vardır. “Masum insanlara işkence etmek kötüdür” ifadesi, tipik bir normatif ahlâk ifadesidir. “İyi; basit, analiz edilemeyen, tabii olmayan bir niteliğin adıdır” gibi bir ifade de analitik ahlâk ifadesidir.

4. Ahlâk Sahasının Mâhiyeti

H. Z. Ülken, ahlâk alanını insanlar arası ilişkilere ait aşkın bir varlık ve değer sahası olarak tarif eder (Ülken, 1958: 189). Buna göre insan, bir ahlâk varlığıdır; ahlâklılık insanın özsel bir niteliği olduğundan ahlâk alanı, insanlar arası ilişkilerle sınırlı olur. Böylece insan dışındaki varlıkların yapıp ettikleri, ahlâkî değerlendirmenin dışında kalır. Ahlâkı, Ülken gibi insanlar arası ilişkilerle sınırlamak yerine, “*insanî ilişkilerle*”; yani insanın başlatmış olduğu ilişkilerle sınırlandırmak, insanın ahlâkî özüne daha uygun görünür. Çünkü insanın ilişkileri, sadece insanlarla sınırlı değildir; diğer canlılarla ilişkileri, Yaratıcısıyla girdiği dinî ve mistik ilişkileri de vardır ki, bütün bu ilişkileri ahlâkî değerlendirmeye konudur; çünkü bu ilişkileri başlatan insandır. Buna göre bir insanın başına bir ağaç düşmesi olayı ahlâkî değerlendirme dışı tutulabilir; ama bir insanın ağacı kesmesi ahlâken değerlendirilecek bir olaydır.

İnsanın bir ahlâk varlığı olması, ahlâkî özün ortak insanlık paydası olması, onu diğer canlılardan mahiyet itibariyle ayıran en önemli özelliğidir. Bu özellik, insanın hem teknik, ekonomik, siyasi ve sosyal karakterli fiil ve hareketlerinin birbirinden kopuk olarak ele alınmasına imkân vermez, hem de insanın doğal bir evrimin sonucu olarak ortaya çıktığını iddia eden görüşleri geçersiz kılar. Çünkü ahlâk söz konusu olduğunda insanla diğer canlılar arasındaki fark, bir derece farkı değil bir mahiyet farkı olur. Bu mahiyet farkını ortaya çıkartan ise, insanın ahlâkî özüdür. Bu sebepten dolayı ahlâkî olan, insanın ilişkileri ile sınırlı olmakta, insan dışında hiçbir varlığın fiil ve davranışı ahlâka konu olmamaktadır.

İnsanlar arası ilişkilerin ‘ahlâkî varlık’ denilen ‘aşkınlığa’ dayandığını belirten Ülken; *aşkınlığı*, kişilerin birbirlerini görmedikleri yerde de ahlâkîliğin mev-

cut olması, şeklinde anlar. Kişilerin münasebetlerindeki devamlılık, kişinin kişiye verdiği sözü tutmaya mecbur oluşu, kişinin kişiden ayrıldığı zamanda dahi ona güvenebileceği hakkında bir kesinliğe sahip oluşu, hasılı kişilerin birbirine inancı, ahlâklılığın vaz geçilmez şartıdır. Buradaki temel soru, ahlâklılığın vazgeçilemez olan bu şartının nasıl tahakkuk ettiği. Ahlâklılığı mümkün kılan bu şart “ancak kişiler arası münasebetleri kuşatan mânevî ve aşkın bir varlığı kabul etmek ve ona inanmakla mümkündür. Onun dışında hiçbir şey, insanları birbirine bağlayamaz veya bağlayan kuvvetlerden hiçbiri devamlı olamaz.” (Ülken, 1958: 196)

Bu durumda ahlâklılığın imkânı, ahlâk sahasının, mânevî varlığın özel bir sahası olarak ele alınmasıyla mümkün hale gelir. Mânevî varlık, insanın bilme ve düşünme yetilerini aşarak inanma yetisiyle kavradığı kuşatıcı aşkın varlıktır. O, ya insanlar arası münasebetlerdeki aşkın varlıktır, yahut insanları mekânda ve zamanda aşan aşkın varlıktır. “Birincisi ahlâkın, ikincisi dinin konusunu teşkil eder” (Ülken, 1958: 194). Sonuç itibarıyla ahlâk, mânevî varlığın özel bir alanıdır. Mânevî varlık, insanın bilme ve düşünme yetilerini aşarak inanma yetisiyle kavradığı insanı ve âlemi kuşatan aşkın varlıktır. Aşkın varlığın insanları kuşatması ahlâkın, âlemi kuşatması dinin konusunu teşkil eder, böylece din ile ahlâk arasında, kaynak ve konu açısından köklü bir birliktelik kurulur ve ahlâk, aşkın varlık ile temellendirilir.

5. Ahlâka Olan İhtiyaç (Ahlâk-İnsan İlişkisi)

Ahlâka olan ihtiyacın gerekçeleri değişik açılardan ele alınıp ortaya konulabilir. Bunlar arasında en fazla üzerinde durulanı, bireyin huzur ve mutluluğu ile toplum hayatının imkân ve inşası ile ilgilidir. Buna göre ahlâk, toplum hayatının olmazsa olmaz türden şartlarından biri kabul edilir. Çünkü neyin iyi, neyin kötü olduğu hakkında ortak bir anlayış bulunmazsa, insanlar arasında düzen ve huzur yerine tam bir kargaşa hüküm sürer. Canlılar arasında sadece insan davranışlarının ahlâkî değerlendirmeye konu olmasının görünen iki sebebi vardır. Bunlardan birincisi insanın iyi ile kötüyü ayırt edebilecek bir zihin yapısına sahip olması, ikincisi ise insanların toplum halinde yaşamaları gerçeğidir. Kısaca insan, akıllı olduğu ve toplum halinde yaşadığı için, ahlâkî değerlendirmeye konu olur.

İnsandan başka ahlâkî değerlendirmeye konu olan başka bir canlının olmasının sebeplerini insan tabiatında aramak gerekir. İnsanın akıl sahibi olması onun hür olmasını gerekli kılar. İnsanın akıl sahibi olması yanında, her canlıda tabii olarak bulunan kendini koruma içgüdüğü de vardır. Böyle bir içgüdüye sahip olma insanda bencilik duygusunu doğurur. İnsanın bir özelliği de, bir top-

lum içinde yaşama mecburiyetinde olmasıdır (Öner, 5). İnsanın bu dört özelliği; akıl sahibi, hür, bencil ve bir arada yasama mecburiyetinde olması dikkate alınarak düşünüldüğünde, ahlâkın niçin sadece insanlar için söz konusu olduğu daha iyi anlaşılır. İnsan bencillik duygusunu tatmin için hürriyetini başkalarına zarar verecek şekilde kullanabilir. Başkalarının hakkını çiğneme, birlikte yaşamaya zarar verdiğinden, böyle bir halden kendisi de olumsuz yönde etkilenir. Bu durumda, bireylerin hürriyet haklarını kullanmada, bir nizam ve düzene ihtiyaç doğar. İşte ahlâk, din ve hukuk gibi disiplinler, yaptıkları düzenlemelerle insan hürriyetinin sınırlarını belirlerler. ‘Ayıp’, ‘günah’ ve ‘yasak’ kavramları, bir anlamda insan hürriyetinin sınır taşlarıdır. Ahlâk, din ve hukukun düzenlemeleri sayesinde insanların bir arada huzur içinde yaşamaları mümkün olur.

Kısaca ifade etmek gerekirse, aklı ile insan, istek ve iştah güdülerinin tatmini için sayısız yollar bulabilir; bu bakımdan davranışlarının nasıl olacağı önceden kestirilemez. Akıl olumlu yolda kullanılmasını temin eden insanın değerler sistemidir. Bu sistemin teşekkülünde hayvanda bulunmayıp insanda olan utanma, günah, merhamet gibi duygular baş rolü oynar. Ahlâkın insandaki kaynağının ondaki bu utanma duygusu olduğunu söylemek de mümkündür. Utanma duygusunu kaybeden insanda, ahlâka karşı duyarsızlık baş gösterir. Peygamberimizin “*Hayâ etmediğin takdirde dilediğini yap*” (Buhârî, Edebu’l Mufred, Hâdis No: 597) anlamındaki hadis-i şerifi bu bakımdan son derece anlamlıdır (Kılıç, 1995: 1-4).

Bütün bunların sonucunda, Mengüşoğlu’na katılarak (Mengüşoğlu, 46) ahlâkın, bilgi gibi, insanın bir “varlık şartı” olduğunu ve insanla birlikte meydana geldiğini, onun dışında veya onun yanında bir şey olmadığını söyleyebiliriz. Ahlâk kurallarının, onlara riayet edilmediği yerde bile, sanki riayet ediliyormuş gibi görünmesine dikkat edilmesi; ahlâkın insan ve toplum hayatı için ne kadar vazgeçilmez olduğunu gösterir.

6. Ahlâkî Değerlendirmede Ölçüt Meselesi

Ahlâk felsefesinde davranışın ahlâkî değerini belirleme konusunda birbirinden farklı iki yaklaşım vardır. Sokrates’den başlayıp Eflatun, Aristo, Farâbî, İbn Sina ve Kınalızâde ile devam eden gelenekte, ‘*davranışı sonuçlarına göre değerlendirme prensibi*’ hâkimdir. Bu prensibe göre bir davranışın ahlâkî değeri hakkında karar verebilmek için, o davranışla ulaşılması planlanan hedefe ulaşıp ulaşılmadığına bakılır. Yani davranışın ahlâkî değerini o davranışın sonucu belirler. Burada insanın davranışa başlarken sahip olduğu niyetlerinin belirleyici bir değeri yoktur (Bu yaklaşımın ahlâkî sonuçları hakkında geniş bilgi için bkz.

Kılıç, 1992: 160). Diğer yaklaşım ise, ‘davranışları sonuçlarına göre değerlendirme prensibi’ni ahlâkın özüne aykırı bulur ve davranışların niyetlerine göre değerlendirilmesini savunur. Bu görüşün ahlâk felsefesi tarihinde bilinen temsilcisi Alman filozofu Kant’tır. Kant’ın terminolojisinde, bir anlamıyla, niyetin adı ‘maxim’dir. Maxim, insanın kendisine göre davranışta bulunduğu subjektif ahlâk prensibi demektir. Bir başka ifadeyle maxim, bir insanı belirli bir davranışta bulunmaya sevk eden zihinsel arka planın adıdır; buna insanın niyetleri, istek ve arzuları dahildir (Geniş bilgi için bkz: Kılıç, 1992: 36-37). “Ameller niyetlerine göre değerlendirilir...” hadisi, bu ikinci yaklaşımın İslâm düşüncesine daha uygun olduğunu gösterir. İkinci yaklaşımı, davranışın “ahlâki âmili” açısından incelenmesi olarak değerlendiren Ülken, birinci yaklaşımı ahlâkın objektif yanı, ikincisini de subjektif tarafı olarak isimlendirir.

7. Ahlâkın Diğer Disiplinlerle İlişkisi

a. Ahlâk-Din İlişkisi

Değişik açılardan ele alınması mümkün olan din ile ahlâk arasında *mantuki açıdan* dört ilişki türü düşünülebilir. Bunlardan ilki “*Özdeşlik ilişkisi*”dir. Bu ilişki türü; “din ahlâktır” veya “ahlâk dindir” şeklinde dile getirilir; bu ifadelerle ahlâkın, dinin bütünü değil sabit ve değişmeyen özü olduğu anlatılmak istenir. “İslâm, güzel ahlâktır” hadis-i şerifi bu bağlamda değerlendirilebilir. İkincisi “bütün-parça (*umum-husus*) ilişkisi”dir. Bu ilişki türünde ya ahlâk dinin, ya da din ahlâkın bir cüzü olarak görülür. Ahlâkın dinin bir cüzü görülmesi halinde, ahlâk dinden türetilir; ama din ahlâktan türetilemez. Bu görüş, dinî inancın azalması halinde toplumun ahlâken anarşi içine düşeceğini savunan sosyolojik görüşle de uyumludur ve “olgü/değer sorunu” olarak formüle edilen felsefi problemin ortaya çıkmasına sebep olur.

Bütün-parça ilişkisinde dinin ahlâkın cüzü kabul edilmesi halinde ise, din ahlâktan türetilir; ama, ahlâk dinden türetilemez. 19. asırda Protestan Liberalizm’in savunduğu bu görüşte din, ahlâka indirgenmiş olur. Konfiçyüscülük gibi bir din açısından savunulabilir olmakla birlikte, bu görüş Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâmiyet gibi teistik dinler açısından ciddi teolojik sorunların ortaya çıkmasına sebep olur. Çünkü bu görüşte dini ifadeler, ahlâki ifadelere indirgenir; ahlâki ifade ise, failin nasıl davranışta bulunacağı konusundaki niyetini açıklar. Oysa teistik dinlerde dinî ifadeler, duyguyu dışı vurucu ve teşvik edici olduğu kadar, aynı zamanda tanımlayıcı, açıklayıcı ve bilgi vericidir. Bu yüzden bu görüş, 20. asrın ilk onlu yıllarında yoğun bir şekilde eleştirilmiştir.

Mantık açısından kurulabilecek üçüncü ilişki türünde, “din ile ahlâk birbirleriyle uyumlu, biri diğerinden bağımsız, birbirinden türetilemez” olarak görü-

lür. Dördüncü ilişki türünde ise “din ile ahlâk arasında bir dereceye kadar uyumsuzluk” görenler vardır. Bu görüşün düşünce tarihinde tipik temsilcisi Ki-erkegaard’tır. Ona göre Tanrı, “ahlâkı olanın teleolojik olarak askıya alınması” dediği yolla, cinayeti bile emredebilir. Bu imkânı, *Korku ve Titreme*’de açıklar. (Din ile ahlâk arasındaki mantukî ilişki türü hakkında geniş bilgi için bkz. Bartley, III, 2 vd.).

Ahlâk ile din arasındaki ilişki türü, sadece mantukî açıdan değil *tarihi, psiko-lojik, epistemolojik ve ontolojik* açıdan da kurulabilir ve her bakış açısına göre farklı ahlâk anlayışları ortaya çıkar. Tarihi süreç içinde ahlâkın dinden doğdu-ğu savunulabilir. Psikolojik açıdan din, ahlâkı değerleri davranışa dönüştürme-de teşvik edici ilâve bir güç olarak görülebilir. Epistemolojik açıdan din, ahlâkı değerlerin bilgisini veren bir bilgi kaynağı temin edebilir. Ontolojik açıdan ise, ahlâkı değerlerin kaynağı Tanrı olarak düşünülebilir.

b. Ahlâk-Hukuk ilişkisi

Hakkın ve haksızlığın ne olduğunu araştırması bakımından hukuk, bir ahlâk sistemi olarak da değerlendirilebilir. Bu anlamda hukuk, kamu vicdanının devlet gücü ile kuvvet kazanması ve devletin ahlâkı koruyucu bir tavır alması anlamına gelir; hukuk ile ahlâk arasında konu ve muhteva birliği vardır. Adam öldürmenin yasaklanması, eşlerin birbirlerine sadakat yükümlülükleri, akrabalara yardım borcu gibi buyruklar, hem ahlâk alanında, hem de hukuk alanında geçerlidir. Bu açıdan düşünüldüğünde bir ülkenin kanunları, o toplumdaki ahlâk kurallarının resmî müeyyide altına alınmış şekilleri olmalıdır. Kanunlarla ahlâk kuralları birbirine uymadığı zaman, insanlar bunlardan birini çiğnemek zorunda kalırlar. Dolayısıyla ahlâkın hukukî müeyyidelerle desteklenmesi gerekir; hukuk, varlığını ahlâk sayesinde korur (Güngör, 117 vd.).

Hukukun dışı, ahlâkın içe yönelik oluşu genel olarak kabul gören bir görüş-tür. Ancak bu, hukukun iç eylemle (niyetle) kesinlikle uğraşmayacağı anlamına gelmez. Ceza hukukunda taammüd (tasarlama) ve kasd gibi psişik sebepler, so-rumluluğun belirlenmesinde etkili olur. Hukukta sorumlu olunan makam bi-reyin dışındadır. Ahlâkta ise sorumlu olunan makam bizzat eylemde bulunan failin vicdanıdır. Hukuk bireylerin özgürce eylemde bulunacakları bir alanı mümkün kılar ve bu alanı koruması altına alır. Bu anlamda hukuk kuralları ‘devlet gücüyle korunan ahlâk kuralları’ olarak anlaşılabilir. Hukuk hem emre-der hem de zorlar. Hukukun buyruklarının gerçekleşmesinde dıştan bir güç ve devletin hukuk kurallarını zorla egemen kılan örgütü ve düzeni vardır. Bunun-la birlikte devletin zorlayıcı güç ve yetkisi, ancak eylemin dış bölümüne inhisar eder, eylemi gerçekleştiren iradeye, zihniyete ve duygulara etki edemediği bir

alan kalır. Bu alana din ve ahlâk nüfuz eder (Killoğlu, 354 vd.).

Devletin ahlâkı koruma bakımından oynadığı hayati bir rol vardır. Devlet bu rolünü gereği gibi yerine getiremediği zamanlarda, toplumda ahlâklı insanlar sanki ahlâksızlık yapmış kimseler olarak muamele görebilirler. “*Namussuz namuslu*” tiplmesi, bu paradoksal durumu belirtmek için kullanılır. Ahlâkın çiğnenmesi karşısında devletin gücü harekete geçmediği takdirde hak ile haksızlığın, ahlâk ile ahlâksızlığın ölçülerini kaybetmemiz çok kolaydır. Böyle bir durumda zayıf insanların bencillikleri tahrik edilir, kuvvetli şahsiyet sahipleri ise ahlâklı kalmak ile yaşamak arasında bir tercih yapmaya itilirler.

Ahlâk, din ve hukuk arasında olmazsa olmaz türden karşılıklı bir ilişki vardır. Din ve hukuk ahlâka yaptırım gücü sağlar. Dinin yaptırımını mânevî, hukukun yaptırımını maddidir. Toplumun düzeni ile bireyin huzurunun sağlanabilmesi için ahlâk, din ve hukuk kuralları arasında tam bir uyumun bulunması gerekir. Böyle bir uyumun olmadığı bir toplumda, insanlar toplumu inşa eden kurucu kurallardan en azından birisini çiğnemek zorunda kalacaklarından, bu kurallardan hiçbirisi tam olarak uygulanamaz hale gelir. Çünkü ahlâk, din ve hukuk kuralları, toplum hayatını mümkün kılan türden inşa edici kurallardır.

c. Ahlâk-Tarih İlişkisi

Tarihin oluşumunda ahlâk merkezî bir konuma sahiptir. Çünkü tarihi yapan fâil, insandır. Ahlâk ise, insanın ‘özü’nü oluşturan temel bir niteliktir. İnsan, tarihin akışına kurduğu medeniyetler ile yön verir. Medeniyetlerin doğuşu ve yükselişinde insanın sahip olduğu ahlâkî değerler temel bir rol oynar. Bu ahlâkî değerlerin başında “hürriyet” gelir. Medeniyet’i kuran insan, varoluşu gereği hürdür, yani ahlâkî bir varlıktır. Tarihi süreç içinde insanın bu temel varoluş özelliğini esas alan siyasî ve iktisadî sistemler başarılı olmuş, medeniyet kurabilme şansına kavuşmuşlardır. Bu temel ahlâkî ilkeye aykırı hareketlerin hâkim hâle geldiği medeniyetler ise, zaman içinde varlıklarını kaybetmişlerdir. Dolayısıyla ahlâk ile iktisat ve siyaset arasında da yakın bir ilişki mevcuttur.

Buna göre hürriyeti, ferdi teşebbüsü esas alan iktisadî ve siyasi sistemlerin, insanın varoluş şartlarına uygun olduklarından, başarılı olma şansları fazladır. ‘Hürriyet’i esas almayan, daha doğrusu ahlâkî temele dayanmayan ve ‘diktatörlük’ diye isimlendirilen sistemlerin, uzun süreli devamları mümkün olamamaktadır. Bütün insanlığa hitap edebilecek bir medeniyet kurabilmenin vazgeçilemez zorunlu şartı, evrensel ahlâk değerlerini kavramak ve onları hayata geçirmek gibi görünmektedir (Kılıç, 2004: 184).

Kaynaklar

- ABELSON, R.- N. K.(1967), "Ethics, History of", *The Encyclopedia of Philosophy*, c. III, London.
- AKSEKİLİ, A. H. (1340-42), *Ahlâk Dersleri*, Ankara.
- ASTER, Ernest Von, *Felsefe Tarihi Dersleri*, İstanbul.
- BARTLEY III, William W. (1971), *Morality and Religion*, Macmillan: St Martin's Pres.
- BASİL, Mitchell (1980), *Morality: Religious and Secular*, Oxford: Clarendon Press.
- BİLMEN, Ö. N. (1949), *Yüksek İslâm Ahlâkı*, İstanbul.
- ÇAĞRICI, Mustafa (1994), 'Edep' maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 10, İstanbul.
- ÇAĞRICI, M. (1982), *Gazzalî'ye Göre İslâm Ahlâkı*, İstanbul.
- D'ARCY, C. F. (1895), *A Short Study of Ethics*, London.
- DE BURGH, W. G (1983), *From Morality to Religion*, New York.
- The Encyclopedia Americana, New York 1957
- Encyclopedia of the Social Sciences, ed. by E. R. A. Seligman, c. III, IV, V, X, New York
- ERALP, H. Vehbi (1943), "Ahlâk ve Âdetler İlmi", *Sosyoloji Dergisi*, sayı 2, İstanbul: İ.Ü. Ed. Fak. Yayını.
- ERDEM, Hüsameddin (2002), *Ahlâk Felsefesi*, Konya.
- ERDEM, H. (1996), *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, Konya.
- ERİŞİRGİL, Emin (1938), *Filozofye Başlangıç*, İstanbul.
- FİNDLAY, J. N (1961), *Values and Intentions*, London.
- FRANKENA, W. K.(1970), "The Concept of Morality", *The definition of Morality*, ed by G. Wallace – A. D. M. Walker, London.
- FRANKENA, W.K.(1973), *Ethics*, New Jersey.
- GAZZALÎ (1302), *İhyâu Ulûmi'd-Din*, c. III, Mısır.
- GRANT, S.A (1885), *The Ethics of Aristotle*, c. I, London.
- GÜNGÖR, Erol (1995), *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, İstanbul.
- HEİMSOETH, Heinz (1978), *Ahlâk Denen Bilmece*, çev. Nermi Uygur, İstanbul.
- İBN MANZUR (1956), *Lisanu'l-Arab*, C. X, Beyrut 1956.
- KANDEMİR, M. Yaşar (1980), *Örneklerle İslâm Ahlâkı*, İstanbul.
- KARASAN, Mehmet (1946), 'Önsöz', Descartes, *Ahlâk Üzerine Mektuplar*, Ankara.
- KILIÇ, Recep (1992), *Ahlâk Dini Temeli*, Ankara.
- KILIÇ, R. (1995), *Ayet ve Hadislerin Işığında İnsan ve Ahlâk*, Ankara.
- KILIÇ, R. 2004), "Osman Turan'a Göre Ahlâk ve Tarih İlişkisi", *Dini Anlamak Üzerine*, İstanbul
- KILLIOĞLU, İsmail (1988), *Ahlâk-Hukuk İlişkisi*, İstanbul.
- MENGÜŞOĞLU, Takiyyeddin (1965), *Değişmez Değerler ve Değişen Davranışlar*, İstanbul.
- MUIRHEAD, J.H. (1951), "Ethics", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, c. V, New York.
- MUSLEHUDDİN, M. (1978), *Morality Its Concept and Role in Islamic Order*, Lahore.
- NOWELL-Smith, H.(1967), "Religion and Morality", *The Encyclopedia of Philosophy*, ed. by P. Edwards, c. VII, London
- NIELSEN, Kai (1967), "Ethics, Problems of", *The Encyclopedia of Philosophy*, c. III, New York.
- ÖNER, Necati (1992), "Hürriyet ve Otorite", *Felsefe Dünyası*, Ankara, sayı 4.
- POINCARE, H. (1986), *Son Düşünceler*, İstanbul.
- SAHAKIAN, W. S. (1974), *Ethics: An Introduction to Theories and Problems*, London.
- SEYYİDİ, Ali (1329), *Ahlâk-ı Dinî*, Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1329.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya (1946), *Ahlâk*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayını.
- ÜLKEN, H. Z. (1958), *Felsefeye Giriş*, c. II, Ankara.